

AZ ÖNBECSAPÁSRÓL

KELLER GYÖRGY

Bevett gondolkodási szokásunk azt hinni, hogy mindig alapvetően jószándékú emberekként cselekszünk, azaz feltételezzük, hogy minden helyzetben tudatosan önértékű célokat, mégpedig a legjobb végcélokat követjük (s minden más ezek eszköze).

Lehetséges azonban olyan helyzet, amikor mégsem azt a cselekvési opciót választjuk, amelyet mi magunk is a legjobbank tartunk, ez a „tudjuk, de nem tesszük”-szituáció.

Nyilvánvalónak látszik, hogy itt szándékaink tekintetében történő önmegtévesztéssel van dolgunk.

Az önészlelés evidenciájának Augustinus-féle, ill. karteziánus tana, amely szerint az olyan élményeinket kifejező állításaink, melyekben tulajdon pszichikai aktusainkat észleljük, tévedhetetlenek, a szándékokkal mint pszichikai jelenségekkel, ill. a szándékolással, akarással kapcsolatos önmegtévesztést eleve nehéz (értsd: a nyilvánvaló szándékolt elfedésére tett erőfeszítést igénylő) vállalkozásként mutatja be. Mégis – köznapi tapasztalataink szerint – az ilyesmi egyáltalán nem igényel különösebb elvetemültséget, olyannyira, hogy teljesen természetesnek tűnik.

Referátumunkban két kérdést szeretnénk megválaszolni:

- a) Hogyan lehetséges ilyen önmegtévesztés minden szándékos igyekezet nélkül?
- b) Hogyan lehetséges az ilyen önbecsapás feltárása és megszüntetése?

Ha szemügyre vesszük e nagymúltú tannak a Franz Brentano által a descartes-ihoz képest kissé továbbfejlesztett változatát, a saját szándékok tekintetében való önbecsapásnak már a pusztán lehetősége is rejtélynek tűnik. A pszichikai fenomének brentanoi osztályozása, amely a Descartes által a Metafizikai elmékedésekben kifejtett klasszifikációt⁶³³ követi, a képzetek, az ítéletek és a kedélymozgások, azaz az indulatok (érzések és akarások) alapszálya között tesz különbséget. A differálás elve a minden pszichikaira jellemző intencionalitás eltérő módja.⁶³⁴ A képzetben a tartalom egyszerűen csak tudatossá lesz, míg az ítélelben igazként/hamisként (tehát elismerés/

⁶³³ Descartes, René: *Elmékedések az első filozófiáról. Harmadik elmékedés.* Ford. Boros Gábor. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994. 47. o.

⁶³⁴ Brentano, Franz: *Von der Klassifikation der psychischen Phänomene.* Druncker & Humboldt Verlag, Leipzig, 1911. 30. o.

elvetés tárgyaként), az indulatok esetében pedig jóként/rosszként (tetszés/nemtetszés tárgyaként) adódik.

Utóbbi osztályba (mely a három közül a legnagyobb fokú heterogenitást mutatja) akarás-aktusok és érzés-aktusok egyaránt tartoznak, mivel mind-egyikük alapvető „vonatkozástípusa” tetszés, azaz tárgyukra az akarások és az érzések is mint jóra/rosszra irányulnak.⁶³⁵

Ugyanakkor említettük már, hogy szerzőnk csatlakozik Descarteshez a belső észlelés evidenciájának tanát illetően és ebből adódik, hogy szerinte szándékainkat – lévén pszichikai jelenségek – mindig a maguk valóságában észlelhetjük.⁶³⁶ Sőt valójában már mindig is észleljük, hiszen ennek az észlelésnek nem lehet feltétele a tudatos, azaz szándékos odafordulás, mivel, hogy – pszichikai fenoménéről lévén szó – az már meghamisítaná őket. Ezért nem lehetséges – mint arra Wundt is figyelmeztet – belső megfigyelés, hanem csakis belső észlelés. Utóbbi azonban minden pszichikai aktus velejárója, lévén, lehetetlen, hogy valamely tudattartalom adottságának módjával ne tudjunk elszámolni. Brentano hangsúlyozza, a pszichikai aktusok reális fennállással bírnak, míg a fizikai jelenségek a fenomenalitás módján adóttak.

Már utaltunk azon tapasztalatra, mely szerint akaratlagos tevékenységünk időnként oly módon kerül összeütközésbe érzéseinkkel, azaz egyszerű tetszés-aktusainkkal⁶³⁷, hogy e konfliktusban a magunk felelősségét egyáltalán nem észleljük. Az egyazon tárgyra irányuló aktusok ilyen összeütközése pedig arra való tekintettel, hogy az érzés és az akarás intencionalitásmódja egyaránt a tetszés/nemtetszés és, hogy a saját pszichikai aktusainkat mindig reálisan észleljük, lehetetlen volna... Ám mégis van ilyen. Hogyan lehetséges?

Említettük, hogy az érzés- és akarás-aktusokat egyaránt magába foglaló alaposztály elemei nagyobb sokféleséget mutatnak, mint a képzetek és ítéletek. Az érzés és az akarás közötti – mondhatni – szerkezeti, felépítésbeli különbség abban áll, hogy míg az érzések valójában egyszerű tetszés/nemtetszés-aktusok, addig az akarások, szándékok esetében az alapul szolgáló tetszés/nemtetszés-aktusra két ítélet (tehát valójában másik alaposztályba tartozó pszichikai aktus) is ráépül.⁶³⁸ Az egyik ítélet annak állítása, hogy a tetszés/nemtetszés tárgya a fenomenalitás módján, tehát a saját pszichi-

⁶³⁵ Brentano, Franz: *Von der Klassifikation der psychischen Phänomene*. Duncker & Humboldt Verlag, Leipzig, 1911. 32. o.

⁶³⁶ Brentano, Franz: *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1955. 192. o.

⁶³⁷ Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Ford. Mezei Balázs. Kossuth Kiadó, Budapest, 1994. 62-63. o.

Brentano, Franz: *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1955. 21. o.

⁶³⁸ Brentano, Franz: *Grundlegung und Aufbau der Ethik*. Francke Verlag, Bern, 1952. 219-220. o.

kumon túlmutatás módján adott/nem adott; míg a másik állítás e tárgy megvalósítására/kiküszöbölésére való saját képességünkre vonatkozik, azaz az a meggyőződés, hogy módunk van olyasmit befolyásolni, ami elsődlegesen nem a saját pszichikumunkhoz tartozik, nem a tulajdon pszichikai fenomenünk. Az alapul szolgáló tetszés-aktus mellett e két ítélet minden akarás-aktus *conditio sine qua non*-ja.

Figyelemreméltó, hogy Brentano elemzésének a pszichikai jelenségek klasszifikációja szolgál alapul. Az egyes alapsztályokba tartozó fenomenének intencionalitás-típusának kiemelése és előtérben tartása olyan sajátos redukzív lépés, amely a pszichikai adottságtól a fenomen felé tett fordulatnak feleltethető meg. (Bár filozófusunk nem nevezi meg ezt az eredményét.)

A szándékaink tekintetében történő önbecsapás lehetőségfeltételeinek feltárása és kiküszöbölése szempontjából is nélkülözhetetlen az iménti elemzés, mégpedig azért, mert az ilyen önmegtévesztés lényegében azon a trükkön alapul, hogy az akarásnak ezeket a minimálfeltételeit, amelyek azt az érzéstől, mint egyszerű tetszés/nemtetszés aktusól megkülönböztetik, valamiféle „zavaró körülményekként” kezeljük, amelyek – őszinte sajnálatunkra – megakadályoznak bennünket abban, hogy preferenciáinkat realizáljuk.

Arról van tehát szó, hogy az akarást egyszerű tetszésből akarássá tevő ítélet-aktusokat fölérendeljük az akarás motivációjául szolgáló tetszés-aktusnak, melyre azok valójában ráépülnek.

Hogyan történik ez? Mindkét ítélet elmefilozófiai értelemben vett transzcendenciákra utal. Ez nyilvánvaló azon meggyőződés esetében, hogy az akarás bármely potenciális tárgya jelenleg még nem adott a pszichikumomon túlmutató, Brentano kifejezésével, „fenomenális” módon. Ez tehát az egyik transzcendencia és az akaratlagos törekvés valaminek az elérésére éppen ennek a transzcendenciának a megszüntetését célozza és – jó esetben – éri el.

Az akarati aktust konstituáló másik ítélet-komponens, a tulajdon pszichikumunkon túli, „fenomenális” világra vonatkozó megvalósítási képességünk tudata.

E tudatban adódik a másik transzcendencia-mozzanat, amely azonban megszüntethetetlen: ez abban áll, hogy akarásaink potenciális tárgyai soha nem redukálhatók egészen saját pszichikumunk terrénúrára.

Mivel Brentano az akarat etikai problematikájának centrumába a helyes végcélok kérdését állítja⁶³⁹, annak belátását, hogy etikailag csakis a céljára mint öncéla irányuló akarat értékelhető, az említett transzcendencia-momentumokat azon akarás-aktusok tekintetében kell szemügyre vennünk, melyekben tárgyi korrelátumuk öncélként adódik.

⁶³⁹ Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Ford. Mezei Balázs. Kossuth Kiadó, Budapest, 1994. 54. o. Brentano, Franz: *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1955. 15. o.

Itt merül fel a kérdés: Mi lehet öncél, mi az, amit önmagáért akarhatunk? Akarásaink tárgyai látszólag éppúgy kikerülhetnek az élmények, azaz a pszichikai jelenségek szférájából, mint ahogyan lehetnek nem-intencionális természetűek is (utóbbiakat Brentano kissé pontatlanul fizikai jelenségeknek nevezi). Észre kell azonban vennünk, hogy az akarás minden fizikai tárgya tetszés-élményekre utaló volta miatt minősül kívánatosnak.⁶⁴⁰ Önmagáért, öncélként tehát csakis tetszés-aktus lehet jó, az öncélok terrénuma tehát a pszichikum szférájához tartozik.

Az öncélok definíció szerint a morális önértékkel bíró akarás-aktusok korrelátumai. Ugyanakkor tudjuk, hogy minden ilyen aktushoz két sajátos transzcendencia-mozzanat tartozik, amely mozzanatok azonban nem érintik azt a módot, ahogyan az akarásnak alapul szolgáló egyszerű tetszés-aktusban az akarás tárgya adódik (azaz az akarás tárgyának jóságát/rosszaságát).

Ami az önbecsapásban történik, mint említettük, épp e két tényezővel kapcsolatos:

a) Az akarás valamely lehetőség szerinti tárgyának a fenomenális-világban-jelen-nem-létét hajlamosak vagyunk úgy kezelni, mintha e tárgy jóságának valamiféle hiányosságáról volna szó. Az amiről azt gondoljuk, hogy „jó lenne”, fogyatkozott értékűnek tűnhet azzal összevetve, ami a fenomenális világban adottként „jó”. Holott az alapvető tetszés-aktus szintjén nincs különbség a két eset között. Ez a – mondjuk így – félreértés egyfajta morális lustaság alapja lehet, míg az akarás-aktusok másik transzcendencia-mozzanatának téves értelmezése ennél súlyosabb következményekkel jár.

b) Annak a ténynek, hogy az akarás egyetlen potenciális célja sem redukálható egyszerűen a saját pszichikumunkra, ahhoz a belátáshoz kell elvezetnie bennünket, hogy amennyiben a lehetséges öncélok – mint láttuk – pszichikai természetűek, azaz élmények, úgy a tulajdon pszichikumunkon mások pszichikumának irányában kell túlmutatniuk.

Ezáltal az idegen pszichikum, – Brenatanonál meglehetősen kidolgozatlan – problematikájával találjuk magunkat szembe. Annyi azonban e kérdéskör behatóbb vizsgálata nélkül is nyilvánvaló, hogy, az akarásnak mint összetett aktusnak a konstitúciójában nélkülözhetetlen ítélet-komponens magára a tetszés-komponensre, értsd: a cél jóságára, valójában semmilyen módosító hatással nincs. Bár, tetszésünk tárgyának, mint akaratunk potenciális céljának a saját pszichikumunkon való túlmutatása mértékétől függően időnként némi önzésre csábulunk, mégis, ahogyan Brentano fogalmaz: „Ugyanazt a jót, bárhol legyen is (tehát egy másik emberben), értéke szerint (...) kell szeretni”⁶⁴¹ ...És ugyanolyan akarással akarni – tehetjük hozzá.

⁶⁴⁰ Brentano, Franz: *Grundlegung und Aufbau der Ethik*. Francke Verlag, Bern, 1952. 50. o.

⁶⁴¹ Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*. Ford. Mezei Balázs. Kossuth Kiadó, Budapest, 1994. 79. o.

Azokban az esetekben, amikor mégsem ezt tesszük, nem valami eleve nyilvánvalónak a szándékos elfedéséről van szó, hiszen, az érzés és akarás konkrét irányulásának esetleges különbözősége csakis a reflexió tekintetében a pszichikai aktusok leíró vizsgálatában bekövetkező megváltozása által válik konfliktusként észlelhetővé.

S, mint láttuk, ez a konfliktus az, amely egy „intrapersonális”, azaz a morális személy értékészlettel kapcsolatos aktusainak koherens voltára összpontosító (s a brentanoi életmű különböző textusaiban tárgyalt elemekből összeálló) etika számára kiindulópontként szolgál.

Brentano, Franz: *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1955. 29. o.